

ГУМАНІЗАЦІЯ ОСВІТИ ТА НАВЧАННЯ ЯК ПРОВІДНИЙ НАПРЯМ НОВАТОРСЬКИХ ПОШУКІВ В УКРАЇНІ (ОСТАННЯ ЧВЕРТЬ XX – ПОЧАТОК XXI СТ.)

HUMANIZATION OF EDUCATION AND TEACHING AS A LEADING TREND OF INNOVATIVE SEARCH IN UKRAINE (LAST QUARTER OF XX – THE BEGINNING OF XXI CENTURIES)

У статті розглянуто специфіку практичного втілення ідей гуманізації навчання як новаторського напрямку в останній чверті XX – початку XXI ст. на прикладі діяльності освітян Дніпропетровщини. З 1995 р. педагогічні колективи області працювали над проблемою «Гуманізація освіти – пріоритетний принцип розвитку сучасної школи». Організація навчально-виховної роботи відповідно до принципів гуманізації передбачала гуманізацію педагогічної праці та стосунків у педагогічному колективі, гуманізацію способу життя школи, побудову навчального процесу з урахуванням психофізичних можливостей дітей, їхнього здоров'я. У процесі роботи над проблемою в області склалася нова гуманістична концепція освіти, головною метою якої полягала в тому, щоб створити умови для саморозвитку та самореалізації особистості кожної дитини. Впровадження новаторської програми було послідовним і цілеспрямованим: висвітлювалися теоретичні положення гуманізації навчально-виховного процесу, була розроблена програма практичного втілення, досвід роботи оприлюднювався на семінарах і конференціях.

Ключові слова: гуманізація навчання, гуманістичні принципи навчання, педагогічне новаторство, історія освіти, новаторський педагогічний рух, передовий педагогічний досвід, впровадження педагогічного досвіду, регіональна освіта.

В статье рассматривается специфика практического воплощения идей гуманизации обучения как новаторского направления в последней четверти XX – начала XXI вв. на примере деятельности педагогов Днепропетровщины. Начиная с 1995 г., педагогические коллективы области разрабатывали проблему «Гуманизация образования – приоритетный принцип развития современной школы». Организация учебно-воспитательной работы согласно принципам гуманизации предусматривала гуманизацию педагогической работы и взаимоотношений в педагогическом коллективе, гуманизацию школьного образа жизни, построение учебного процесса с учетом психофизических возможностей детей, их здоровья. В процессе работы над проблемой в области сложилась новая

гуманистическая концепция образования, направленная на обеспечение условий для самореализации и саморазвития личности каждого ребенка. Внедрение новаторской программы было целенаправленным и последовательным: освещались теоретические положения гуманизации учебно-воспитательного процесса, была разработана программа практической реализации, опыт работы обсуждался на конференциях и семинарах.

Ключевые слова: гуманизация образования, гуманистические принципы, принципы обучения, педагогическое новаторство, история образования, новаторское педагогическое движение, передовой педагогический опыт, внедрение педагогического опыта, образование в регионах.

Some specific aspects of the practical implementation of humanization ideas of teaching as an innovation trend in the last quarter of XX – the beginning of XXI centuries, the example of the performance of the educators in Dnipropetrovsk area, are considered in the paper. Beginning from the year of 1995, pedagogical teams of the region worked on the issue "Humanization of education – a priority principle of the development of modern school". The organization of teaching-educational work, in compliance with the principles of humanization, envisaged humanization of pedagogical work and relations in a pedagogical staff, humanization of a school's way of life, the arrangement of a teaching process taking into account psycho-physical abilities of children, their health. While working on the issue, a new concept of education was formed in the region, its main aim consisted in the creation of the conditions for self-development and self-realization of a personality of every child. The introduction of an innovative program was consistent and goal-oriented: theoretical principles of humanization of a teaching-educational process were revealed, a program of their practical implementation was worked out, work experience was shared at seminars and conferences.

Key words: humanization of teaching, humanistic principles of teaching, pedagogical innovation, history of education, innovative pedagogical movement, advanced pedagogical experience, introduction of pedagogical experience, regional education.

УДК 37 (477)(09)"19/20"

Кравчук О.В.,

канд. пед. наук,
доцент кафедри фахових методик
та інноваційних технологій у початковій
школі
Уманський державний педагогічний
університет імені Павла Тичини

Постановка проблеми у загальному вигляді.

Гуманізація педагогічної діяльності належить до одного з потужних напрямів у новаторських пошуках, спрямованих на позитивні зміни в освіті. Ідеї гуманізації освіти, навчання та виховання мають давні витоки, але протягом різних періодів історії освіти спостерігаємо постійне зростання інтересу до принципів гуманізації освіти, декларування її як основної

засади формування освітньої парадигми на певному етапі. Гуманізація освіти та навчання є однією з важливих засад, навколо якої об'єднуються новаторські пошуки минулого та сьогодення. Вивчення досвіду впровадження інновацій, спрямованих на гуманізацію освіти та навчання, стане запорукою результативного втілення цих ідей у сучасному періоді, що зумовлює актуальність обраної теми дослідження.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

У педагогічній науці маємо великий об'єм напрацювань, у яких розглядали гуманізацію освіти та виховання в різних аспектах, розкривали суть поняття, розвивали теорію, описували підходи до її розуміння на різних хронологічних етапах розвитку освіти, описували принципи втілення ідей гуманізації на різних рівнях здобуття освіти, шляхи реалізації принципів гуманізації та гуманітаризації (Ш. Амонашвілі, А. Бакалець, І. Бех, С. Бондаревська, С. Гончаренко, О. Гриньов, М. Добрускін, А. Донцов, І. Зязюн, Б. Кваша, Ю. Мальований, Є. Петров, Романенко М., Соколова І., Сухіна В., Сухомлинська О. та інші вчені).

Сутність поняття «гуманізація освіти» розкриває О. Савченко. Найпершим її складником, як вважає учений, є духовна культура, формування у школярів гуманістичного мислення, розуміння смислу життя людини, яка в будь-яких умовах має бути не лише робочою силою, а й самоцінністю. О. Савченко зазначила, що гуманізація освіти – багатоаспектне явище: це зміна пріоритетів у вихованні й пріоритет вивчення рідної мови, і знання учнів про свій народ, себе, свій родовід, взаємозв'язок людини з природою, це вміння самоорганізації та саморегуляції, ціннісні орієнтації щодо природи й різних форм спілкування [12, с. 4–6]. Ю. Шабанова та А. Осипов, проєктуючи принципи гуманної педагогіки на сучасний етап, трактують гуманну педагогіку як зміст та організацію навчального процесу на основі особистісно-орієнтованого підходу з утвердженням ролі учня як активного, свідомого, рівноправного учасника навчально-виховного процесу, в якому його особистість розвивається з урахуванням індивідуальних здібностей [14, с. 126].

У багатьох наукових працях розглядають специфіку втілення ідей гуманізації в педагогічній діяльності Василя Сухомлинського. Н. Дічек стверджує, що В. Сухомлинський став провісником та ідейним натхненником новаторського руху, спрямованого на гуманізацію освіти, на вдосконалення процесу навчання в школі у наступні роки [4, с. 67]. О. Сухомлинська узагальнює, що ціннісними засадами у школі В. Сухомлинського стають гуманізм, загальнолюдські та національні цінності (які вперше після довгої перерви з'являються в педагогічному середовищі школи) і, що було новим, – екологічні цінності та цінності людини [13, с. 15].

Меншою мірою описано практичний досвід реалізації основних завдань гуманізації навчання в освітній практиці української школи, що й стало предметом вивчення нашого дослідження.

Мета статті – розглянути специфіку практичного втілення ідей гуманізації навчання як новаторського напрямку в останній чверті ХХ – початку ХХІ ст. на прикладі діяльності освітян Дніпропетровщини.

Виклад основного матеріалу. З останньої чверті ХХ століття, а особливо після здобуття Україною незалежності, провідним напрямом педагогічної новаторської діяльності стає переорієнтація шкільної освіти з авторитарної на гуманістичну парадигму. На всеукраїнському рівні цей напрям було задекларовано у виступі міністра освіти України П. Таланчука на І всеукраїнському з'їзді педагогічних працівників, що проходив 23–24 грудня 1992 р. у Києві. Міністр освіти зазначив, що «гуманізація освіти – категорія багатогранна. Вона починається з подолання авторитарної педагогіки, що ґрунтувалася на страху та примусі, з утвердження принципів гуманістично-демократичної педагогіки. Це означає співвіднесення результатів освіти з можливостями та природними задатками дитини, перехід від менторського монологу до діалогічного спілкування рівноправних учасників навчально-виховного процесу» [6, с. 6].

Передусім у регіонах працювали над теоретичним обґрунтуванням поняття «гуманізація освіти». У середині 90-х рр. минулого століття глибоким вивченням цієї проблеми займався співробітник Дніпропетровського обласного інституту післядипломної педагогічної освіти М. Романенко, який згодом очолив названу установу. У регіональній педагогічній газеті «Джерело» в публікації **«Актуальні питання гуманізації та гуманітаризації освіти»** дослідник констатував існування кризового стану освіти, ознакою якої стала її дегуманізація, принципом авторитарної педагогіки – «Не хочеш – присилуємо». Автор зазначив, що в педагогічній практиці освіта як єдність навчання та виховання спростилась до ретрансляції знань і до нав'язування виховних заходів. Гуманітаризацію освіти трактував як засіб подолання кризи, бо вона передбачає інтеграцію природничо-технічної культури з гуманітарною. Сутність у врахуванні інтересів не тільки людини, а й суспільства, коли метою освіти стає не здобуття інформації, а розвиток особистості. Гуманітаризацію освіти трактує як процес, що підлеглий гуманізації, мета якого оволодіння гуманітарною культурою [5 (Джерело, 18–21 липня 1995 р.), с. 9)].

Опрацювавши матеріал регіональних педагогічних видань Дніпропетровщини, спостерігаємо, що в області активно втілювали досвід із гуманізації шкільної освіти. У 1995 р. Обласний інститут післядипломної освіти педагогічних працівників запропонував педагогам роботу над інноваційною проблемою **«Гуманізація освіти – пріоритетний принцип розвитку сучасної школи»** та розіслав в усі школи перелік основних напрямів роботи, спрямованої на впровадження гуманістичних засад у роботу шкіл. Організація навчально-виховної роботи відповідно до принципів гуманізації передбачала гуманізацію педагогічної праці та стосунків у педагогічному колективі, гуманізацію

способу життя школи, побудову навчального процесу з урахуванням психофізичних можливостей дітей, їхнього здоров'я. Особливий акцент було зроблено на необхідності подолання відчуженості особистості від навчального процесу, створення атмосфери глибокої духовної спільності у стосунках учителів та учнів. Для гуманізації навчального процесу було передбачено залучення батьків як рівноправних учасників [5 (Джерело, 10–13 липня 1995 р.), с. 4]. У цьому ж році управління народної освіти та відділ виховної роботи Обласного інституту післядипломної освіти педагогічних працівників розробили й оприлюднили рекомендації щодо організації навчально-виховного процесу, який повинен базуватися на гуманістичній системі виховання в школах області. Рекомендації було висвітлено під заголовком **«Сучасні цінності виховання: пошуки, проблеми, орієнтири»**. У названому документі було накреслено заходи, спрямовані на практичне втілення ідей новаторської програми. Програма орієнтувала на те, щоб в основу гуманістичної системи виховання у школах Дніпропетровщини покласти особистісний підхід у вихованні, визнання особистості людини, яка росте найвищою соціальною цінністю, повагу до унікальності та своєрідності кожної дитини. Як реалізацію гуманізації навчання розглядали диференціацію виховання з урахуванням регіональних, культурно-історичних, соціально-економічних і соціально-психологічних умов. Виховання, згідно з рекомендаціями, повинно було опиратися на національні традиції українського народу, його культуру, національно-етнічну обрядність.

Було рекомендовано вивчати та творчо впроваджувати педагогічні ідеї В.О. Сухомлинського з гуманізації навчально-виховного процесу [5 (Джерело, 18–21 липня 1995 р.), с. 13]. Окремо було розглянуто специфіку втілення принципів гуманізації в практику початкової школи у рубриці **«Особистісно-орієнтоване навчання – стрижень гуманізації початкової школи»** [5 (Джерело, 24 вересня 1996 р.) с. 5].

Робота над проблемою «Гуманізація освіти – пріоритетний принцип розвитку сучасної школи» була значною мірою зосереджена на створенні умов для розвитку творчої особистості, бо саме через творчість здійснюється самореалізація людини. Для реалізації окресленої проблеми в школах накопичували «банки інформації», працювали творчі групи учителів, використовували педагогічну діагностику. Відповідно до завдань інноваційної програми здійснювали корекцію навчальних планів і програм, розробляли навчальні плани формування творчих здібностей, експериментально вивчали процеси творчості дітей, складали діагностичні завдання, які виявляють рівень розвитку творчого мислення. Щоб забезпечити розвиток індивідуальних творчих здібностей учнів, у Дні-

пропетровській області було збільшено кількість класів із поглибленим вивченням окремих предметів. У 1997 р. відкрили обласний лицей-інтернат фізико-математичного профілю. У шкільних програмах посилювали творчий аспект навчання [15, с. 7–8].

В. Письменний, заступник начальника управління освіти Дніпропетровської облдержадміністрації, зазначив, що у процесі роботи над проблемою в області склалася нова гуманістична концепція освіти, головна мета якої полягала в тому, щоб створити умови для саморозвитку та самореалізації особистості кожної дитини. Радикальні перетворення в суспільстві змінили й орієнтацію навчально-виховного процесу на формування духовного світу особистості, орієнтацію освіти не тільки на науку, а на всесвіт культури [9, с. 3].

Узагальнення досвіду за цією проблемою було оприлюднено на конференціях «Актуальні питання розвитку математичних наук у сучасній школі» (квітень 1997 р.), Всеукраїнській науково-практичній конференції «Психологічні проблеми самопізнання, саморозвитку та самореалізації особистості в умовах гуманізації освіти» (січень 1998 р.), Міжнародній науково-практичній конференції, що була проведена на базі навчально-виховного комплексу № 28 м. Дніпропетровська. На конференції було визнано, що в області склалася нова гуманістична концепція освіти, яка мала на меті привести до руху духовну енергію учнів, створити умови для саморозвитку та самореалізації особистості.

У 1996 р. кабінет керівних кадрів вивчав і пропагував досвід роботи з гуманізації багатьох шкіл Дніпропетровська. Вивчали та поширювали досвід сільської Казначейської школи Магдалинівського району з розбудови національної системи освіти. У 1995 р. вивчено досвід роботи української гімназії № 136 на тему **«Гуманізація, гуманітаризація – пріоритетний принцип переорієнтації освіти з академічних досягнень на особистість учнів»**. Подібний напрям інноваційних пошуків обрала і школа № 2 Кіровського району, у якій працювали над темою «Гуманізація навчально-виховного процесу та шляхи формування національного світогляду та самосвідомості засобами класичної педагогіки та етнопедагогіки». У пресі висвітлювали систему роботи вчительки початкових класів Т. Гринько, пропагували діяльність середньої школи № 36, колектив якої працював над оновленням змісту освіти на основі гуманізації. Школу очолювала Л. Лук'янець, під її керівництвом навчальний заклад став творчою педагогічною лабораторією [5 (Джерело, 24 вересня 1996 р.), с. 8].

Про активний рух, спрямований на гуманізацію освіти, свідчать публікації у регіональній педагогічній періодиці. **«Гуманізуємо школу – поро-**

димо краще суспільство» [5 (Джерело, 8 лютого 1995 р.), с. 5]. Інспектор обласного управління освіти Дніпропетровської області зазначив, що гуманізацію школи розуміє як радикальну переоцінку цінностей, і головна проблема, яка стоїть перед школою, як змінити стосунки в ланцюзі «учитель – учень – сім'я». Повага до особистості дитини, її запитів, створення сприятливих умов для її самовияву і є гуманізацією навчання. Автор констатує, що педагогічні колективи Дніпропетровщини перетворюють школу в осередки культури, працюють над тим, щоб у школах панував культ Батьківщини, культ Людини, культ Книги, рідного слова [5 (Джерело, 8 лютого 1995 р.), с. 5].

М. Романенко, ректор Дніпропетровського обласного інституту післядипломної педагогічної освіти, пропонує програму практичних заходів, щоб реалізувати гуманістичні принципи у вітчизняній школі. Основні положення, які пропонує автор, такі: 1) внести принцип рівноправності у спілкуванні педагогів та учнів старшої школи; 2) ввести особистісний вимір профільної спеціалізації навчального плану, а вирішальним фактором формування профілів, індивідуалізації та диференціації навчального процесу повинна стати думка учнів; 3) максимально зменшити роль зовнішньої оцінки навчальних успіхів учнів із впровадженням практики самооцінки та самотестування; 4) переглянути методіку проведення уроку в напрямі зосередження зусиль на мобілізації механізмів самостійної активності учнів із відповідними змінами в оцінюванні діяльності педагогів; 5) впровадити реальне учнівське самоврядування, підкріпити його реальними повноваженнями, сформульованими у відповідних документах; 6) організувати управління школою через піклувальні ради; 7) переглянути критерії оцінювання діяльності освітніх закладів і педагогів так, щоб гуманістично-особистісні аспекти навчально-виховного процесу становили не менше ніж дві третини загального обсягу оцінювання. Автор переконує, що виконання названих заходів дасть змогу забезпечити надійний фундамент для подальшої гуманістичної трансформації вітчизняної школи в знаряддя формування розвиненої особистості та гуманістичного суспільства [10, с. 18]. Очільник інституту післядипломної педагогічної освіти торкається також проблем гуманізації управління освітньою діяльністю й вважає, що гуманізація управлінських засад функціонування освіти більш очевидна, ніж її змістовної складової. Виявом гуманізації в управлінні М. Романенко вважає розширення управлінських можливостей освітніх закладів. В умовах жорсткого державного контролю зберігаються численні обмеження до творчої самореалізації педагогічних колективів, наближення навчально-виховного процесу до потреб конкретної місцевості, конкретних батьків

і дітей. Перехід основних важелів контролю та управління на рівень самого освітнього закладу й територіальної громади, де він функціонує, дає можливість обрати оптимальний варіант функціонування школи. Обстоює необхідність в управлінських новаціях, які б розширювали можливості вибору суб'єктів освітньої діяльності, розширити можливості вибору альтернативних навчальних педагогічних систем, організації всього навчального процесу. Поступове звуження сфери застосування директивних методів управління в освіті та руйнування ієрархічної піраміди авторитарного контролю ставить перед вітчизняною освітою проблему формування нових управлінських відносин [11, с. 6–7]. О. Вауліна кваліфікує гуманізацію як системоутворюючий компонент реформування освіти, дефінує її як вираження людяності у всіх багатоманітних виявах людської поведінки [2, с. 18].

Результати досвіду освітян Дніпропетровщини з гуманізації навчання та виховання були опубліковані в низці методичних посібників, а саме: «Класний керівник – грані пошуку і творчості» (1998 р.), «Виховні системи освітніх закладів: досвід та проблеми» (2000 р.), «Гармонія батьківської любові і вимогливості» (2000 р.). Для популяризації досвіду було створено банк даних про виховну діяльність установ області. Для вдосконалення процесів гуманізації в освітніх закладах області було запропоновано проблему «Педагогіка особистості – основа гуманізації освіти», яка передбачала розроблення нових стратегій виховання та навчання через ідею гуманного підходу до дитини. Обласна педагогічна газета «Джерело» вміщувала матеріали, у яких висвітлювали концептуальні підходи до виховання в контексті запропонованої програми. Наприклад, у публікації **«На шляху до гуманної педагогіки»** було викладено основні положення для реалізації названої програми [5 (Джерело, 30 травня 2000 р.), с. 5].

Матеріали регіональних видань на початку XXI ст. засвідчують, що сутність школи, підходів до навчання та діяльності учителя трактували, акцентуючи на поняттях **гуманність і гуманізм**: сучасна школа – це відкрита система, гуманістично зорієнтована на особистість; сучасні підходи до навчання з позицій гуманізму – це переорієнтація на загальнолюдські цінності, на особистість дитини як універсальну людську цінність; сучасний учитель – це педагог, професіонал, гуманіст й інтелігент, який реалізує інноваційні підходи до навчання та виховання [8, с. 84].

Вивчення проблеми **«Гуманізація стосунків між учителем і учнем»** стало передумовою функціонування Чкалівської середньої школи Нікопольського району Дніпропетровської області як закладу нового типу – української національної школи-родини. Психологічна служба школи,

класні керівники, класоводи та вихователі вивчали соціально-психологічний клімат у класах і в школі, визначали гуманістичні цінності особистості та її духовне становлення. Ними стали працьовитість, ініціативність, любов до порядку, доброта, дружба, взаєморозуміння, бажання вчитися.

Педколектив проводив роботу з оновлення змісту, форм, методів педагогічного процесу через впровадження інноваційних технологій, засобів навчання та виховання. Роботу над проблемою очолила методична група в складі адміністрації школи та вчителів. Було проведено психолого-педагогічні семінари, педагогічні читання, нестандартні та інтегровані уроки, виховні години [1, с. 58].

Проблема гуманізації освіти залишається актуальною й надалі. Г. Мегега, начальник головного управління освіти і науки Дніпропетровської облдержадміністрації, наголошує, що гуманізація освіти розглядається як найважливіший соціально-педагогічний принцип, що відображає сучасні суспільні тенденції побудови функціонування системи освіти. Гуманізація – ключовий елемент нового педагогічного мислення, який стверджує полісуб'єктну сутність освітнього процесу. Основним змістом освіти стає розвиток особистості, що зумовлює зміну завдань, які стоять перед педагогом. Гуманізація вимагає зміни в системі відношень «учитель – учень» і встановлення між ними зв'язків співпраці та взаєморозуміння [7, с. 4].

Висновки. Гуманізація педагогічної діяльності належить до одного з потужних напрямів у новаторських пошуках, спрямованих на позитивні зміни в освіті. З 1995 р. педагогічні колективи області працювали над проблемою «Гуманізація освіти – пріоритетний принцип розвитку сучасної школи». Організація навчально-виховної роботи відповідно до принципів гуманізації передбачала гуманізацію педагогічної праці та стосунків у педагогічному колективі, гуманізацію способу життя школи, побудову навчального процесу з урахуванням психофізичних можливостей дітей, їхнього здоров'я. У процесі роботи над проблемою в області склалася нова гуманістична концепція освіти, головна мета якої полягала в тому, щоб створити умови для саморозвитку та самореалізації особистості кожної дитини. Впровадження новаторської програми було послідовним і цілеспрямованим: висвітлювались теоретичні положення гуманізації навчально-виховного процесу, була розроблена

програма практичного втілення, досвід роботи оприлюднювався на семінарах і конференціях і був узагальнений на міжнародній підсумковій конференції. Перспективи подальших досліджень вбачаємо у вивченні специфіки втілення ідей гуманізації освіти в інших регіонах України.

БІБЛІОГРАФІЧНИЙ СПИСОК:

1. Амеліна О.А. Цінності життєдіяльності української національної школи-родини в умовах експерименту та нових освітніх змін. Інноваційний пошук в освітньому просторі Дніпропетровщини: методичний альманах Дніпропетровськ, 2005. С. 55–64.
2. Вауліна О.В. Світоглядні основи гуманізації освіти. Нива знань. 2006. № 5. С. 18–20.
3. Воронова Л.М. Ідеї гуманної педагогіки в педагогічній спадщині В. Сухомлинського. Таврійський вісник освіти. 2015. № 1. С. 5–9.
4. Дічек Н.С. Поняттєво-термінологічні особливості вивчення педагогічного новаторства. Освітologia. 2012. Вип. 1. С. 62–68.
5. Джерело: Дніпропетровська обласна педагогічна газета.
6. Матеріали I з'їзду педагогічних працівників України. Початкова школа. 1993. № 4. С. 3–8.
7. Мегега Г.Б. Гуманізація освіти і демократичний стиль педагога. Нива знань. 2010. № 3. С. 3–5.
8. Моськіна Г.В. Становлення гуманних взаємовідносин між учителем і учнем як основа особистісно-орієнтованої освіти. Інноваційний пошук в освітньому просторі Дніпропетровщини: методичний альманах. Дніпропетровськ, 2005. С. 55–64.
9. Письменний В.Б. Творча особистість – втілення ідеї гуманізації освіти. Нива знань. 1999. № 3. С. 3–4.
10. Романенко М.І. Гуманістичний маніфест: соціальні орієнтири освітянських реформ. Нива знань. 2005. Спецвип. С. 17–19.
11. Романенко М.І. Методологічні основи гуманізації управління освітньою діяльністю. Нива знань. 2006. № 2. С. 5–8.
12. Савченко О.Я. Напрями оновлення початкової школи. Початкова школа. 1991. № 10. С. 2–8.
13. Сухомлинська О.В. Чи були школи В.О. Сухомлинського і О.А. Захаренка альтернативними існуючим? Рідна школа. 2010. № 9. С. 13–17.
14. Шабанова Ю.О., Осипов А.О. Сутність і принципи гуманної педагогіки вищої школи. Вісник Дніпропетровського університету імені Альфреда Нобеля. Серія «Педагогіка і психологія». Педагогічні науки. 2014. № 2 (8). С. 123–130.
15. Шевченко С.О. Розвиток творчої особистості в регіональній системі освіти. Нива знань. 1999. № 3. С. 5–11.